

ՃՈԿԱՆ ԽԱՂԻ ՄԱՍԻՆ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ

Իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Գավառի պետական համալսարանի պրոֆեսոր

Սույն հետազոտության նպատակն է՝ ապացուցել, որ ճոկան խաղը կամ մականախաղը, որը ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի կողմից 2013 թվականին ճանաչվել և գրանցվել է որպես ադրբեջանական ազգային խաղ և ոչ նյութական մշակութային արժեք, այդ ժողովրդի հետ կապ չունի: Այն եղել է հայկական և պարսկական խաղ, և որը հայերը և պարսիկները խաղացել են քոչվոր թուրք-ադրբեջանցիների կողմից կովկասյան տարածաշրջան գալուց շար առաջ: Դրա հիմնավորման համար պարմական աղբյուրներից բերվում են բազմաթիվ փաստարկներ՝ կիրառելով վերացարկման, էվրիստիկական, վերլուծության, պարմահամեմատական, կորած օղակների վերականգնման և այլ մեթոդներ:

Բանալի բառեր. Ճոկան, չոլգան, չոպգան, ձի, որս, Իրան, Հայաստան, Կիրոս երկրորդ, Արտաշիր, Շապուհ, Շավասպ Արծրունի:

Ճոկանը («չոլգան», «չոգան», «չոկան», «չոպգան», մականախաղ) եղել է թիմային խաղ: Այն խաղացել են երկու թիմերի բաժանված, ձիերին նստած հեծյալները: Գնդակը մականների միջոցով տեղափոխվել է հատուկ այդ խաղի համար նախատեսված խաղադաշտում: Խաղացողների նպատակը եղել է մականների (ճոկանների) օգնությամբ գնդակը նետել հակառակորդ թիմի դարպասը: Խաղն ունեցել է մի քանի խաղակեսեր, որոնց քանակն ու տևողությունը հայտնի չէ: Հայտնի չէ նաև, թե երբ է այն ծագել, որ երկրում, ինչպես նաև այն հանգամանքը, թե ամեն թիմում քանի խաղացող ծիավոր է եղել: Այդ մասին կան զանազան ենթադրություններ: Միանշանակ է միայն, որ այն եղել է ազնվականների խաղ, և դրա համար անհրաժեշտ են եղել հատուկ վարժեցված ազնիվ ցեղատեսակի ձիեր: Այդ խաղի միջոցով երեխաները (7-ից 15 տարեկան)՝ թագավորական դպրոցներում սովորող, հետո էլ հասակային հաջորդ՝ մանուկների կամ պատանիների խումբն անցածները (15-ից 25 տարեկան), որոնց Քսենոփոնը կոչում է էֆեբ, վարժվել են վարպետորեն ձիավարել, մանևրել, արշավել: Դա անհրաժեշտ և կարևոր պայման է եղել որս անելիս, ինչպես նաև երիտասարդների հասակային խումբ անցնելիս (25-ից 50/52 տարեկան): Հաղթող թիմի անդամները արժանացել են պարգևների: Այժմ այդ խաղը տարածված է շատ երկրներում և կոչվում է **պոլո**:

Հայաստանում այդ խաղը կոչվել է մականախաղ կամ ճոկան՝ իր անվանումն ստանալով «ճոկան» կոչվող գավազանից կամ մականից, որի միջոցով ձիեր հեծած երեխաները և մանուկները (պատանիները) խաղացել են այդ խաղը: Պարսկերեն

այն կոչվել է «չուգան», «չովգան» կամ «չոկան», իսկ պահլավերեն՝ «չուպգան»: Այդպես է կոչվել ինչպես բուն խաղը, այնպես էլ գավազանը կամ մականը, որի օգնությամբ այն խաղացվել է [21, հ. 3, էջ 210]: Ինչ վերաբերում է թուրքերեն «չովգան» բառին, ապա այդ լեզվում նման բառ ի սկզբանե չի եղել:

Ճոկան խաղի, ինչպես նաև պարսիկների ու հայերի մշակութային ժառանգության շուրջ վերջին 50-60 տարիներին Ադրբեջանի թուրքերի շրջանում անառողջ մթնոլորտ է ստեղծվել: Դա հատկապես ուժեղացել է Ադրբեջանի անկախացումից հետո, երբ այդ պետությունը կազմավորող ժողովուրդը և նրա էլիտան տեղացի չինելու և եկվոր լինելու բարդույթը հաղթահարելու, ավտոխտոն ներկայանալու, պետություն կազմավորելու իրավունքը հիմնավորելու նկրտումներով իրեն հռչակել է ալբանացի: Երբեմն այնտեղ ծայներ են հնչում նաև այն մասին, որ նրանք նաև մեդացիների (մարերի), սկյութների ժառանգներ են և ոչ թե եկվոր թուրքեր կամ թաթարներ: Մեծ է նաև սկյութներին, ալբանացիներին ու մարերին թյուրքական ցեղեր կամ ժողովուրդներ և իրենց նախնիներ ներկայացնելու գայթակղությունը: Բայց առավել նպատակահարմար է համարվել ալբանացիների հետ ազգակցության վարկածը: Ալբանացիները, որոնք եղել են առանձին կիսավայրենի ցեղեր, բնակվել են Կուր գետի ձախ ափին, ներկայացվում են որպես ինչ-որ քաղաքակրթության կրող և տարածաշրջանը քաղաքակրթող ժողովուրդ: Որպես ալբանական է ներկայացվում նաև Մեծ Հայաստանի ողջ տարածքը, նրա պատմությունը, հայերը ներկայացվում են իբրև եկվորներ, ալբանացիների պատմությունն ու կուլտուրան յուրացնողներ: Այդ ծիծաղելի հավակնությունները հերքվել են, և դրանց պատասխանը լավագույնս տրվել է Վ. Բարտոլդի, Վ. Շնիրելմանի և այլոց կողմից [12, 13, 14, 15]:

Իրականում այսպես կոչված ադրբեջանցիներն ալբանացիների հետնորդներ չեն և նրանց հետ որևէ կապ չունեն: Նման կապի ապացույցներ չկան: Բազմաթիվ ցեղերից կազմված ալբանական միությունը պատմության բեմից չքացել է դեռևս 8-րդ դարում: Նրանցից ժառանգություն մնացած որևէ ճարտարապետական կոթող կամ գրական ստեղծագործություն հայտնի չէ: Իրենք՝ ադրբեջանցիները, 15-րդ դարում Հյուսիսային Հայաստան ներխուժած և այնտեղ բնակություն հաստատած թուրքական քոչվոր Ակ-Կոյունլու և Կարա-Կոյունլու թուրք-մուսուլման ցեղերի հետնորդներ են: Մինչև 19-րդ դարը նրանք գտնվելիս են եղել զարգացման մինչպատմական փուլում և զբաղվել խաշնարածությամբ: Նրանց կողմից կառուցված որևէ շինություն, այդ թվում՝ մզկիթ, գրված գիրք կամ արվեստի գործ հայտնի չէ: Անհիմն և անճարակ են 4-րդ դարում կառուցված Նիջ գյուղի եկեղեցին և շատ այլ եկեղեցիների, ամրոցների ավերակներ, ինչպես նաև 8-րդ դարի հայ պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացու հայերեն գրած «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» երկը ալբանական ներկայացնելու, Նիզամի Գանձակեցուն, Նասիմիին և այլոց թուրքացնելու-ադրբեջանականացնելու բոլոր փորձերը: Վրաններում, գետնափորներում բնակվող, քաղաքներից զուրկ քոչվոր ցեղերը չեն կարող քաղաքակրթություն ստեղծել: Եվ միայն

որոշակի զարգացման մակարդակի հասած, նստակյաց ժողովուրդն է ունակ ստեղծելու պետություն, իրավունք, կառուցելու քաղաքներ, պալատներ և քաղաքակրթություն[9]:

Բայց կեղծ պատմության հերյուրումն աղբրեջանցի պատմաբանների կողմից ոչ միայն շարունակվում է, այլև վերջին տասնամյակներում դարձել պետական քաղաքականություն: Այդ կոնտեքստում մասնավորապես պնդումներ են արվում այն մասին, որ **ճոկան** խաղն աղբրեջանական ազգային խաղ է, որը նրանք խաղացել են հազարամյակներ շարունակ, իրենց իսկ կողմից բուժած դարաբաղյան նժույգներով իրենց «պապական» հայրենիքում՝ Աղբրեջանում: Ավելին, նրանք հասել են այն բանին, որ այդ խաղը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից 2013 թվականին ճանաչվել և գրանցվել է որպես աղբրեջանական ազգային խաղ և ոչ նյութական մշակութային արժեք: Իրականում ճոկանը կամ մականախաղը քաղաքակրթ ժողովրդի խաղ է, քաղաքակրթության հատկանիշ և դրա դրսևորում: Ինչպես ստորև կհամոզվենք, դրա կանոններն իսկապես մշակված են եղել և ուսուցանվել են դպրոցներում: Առանց համապատասխան դպրոց ավարտելու ճոկան կամ մականախաղ խաղալ, այդ խաղին մասնակցել հնարավոր չի եղել: Այն խաղացողները եղել են գրագետ, կրթված, զարգացած անձինք: Եվ այն չէր կարող լինել կիսավայրենի ալբանական և նրանցից շատ ավելի անկիրթ, քոչվոր թուրքական ցեղերի զբաղմունք և սպորտի տեսակ:

Ճոկանը իսկապես հին խաղ է: Այդ մասին առաջին անգամ հիշատակվում է հին իրանական «Արտաշիր Պապական. Կարնամակ» երկում: Այդ աղբյուրի 3-4-րդ պարբերություններում ասված է, որ Բաբակը (Պապակը, Պապը – Ս.Խ.) «Որդեգրեց Արտաշիրը և պատվով կը պահեր զայն և երբ **հրահանգի** տարիքի հասաւ, դպրութեան և ձիավարութեան և այլ հրահանգաց մեջ այնպէս քաջավարժ հանդիսացաւ, որ Փարսի կողմերը անուն հանեց: Երբ Արտաշիր տասնհինգ տարեկան դարձավ, տիրապետեց **դպրութեան և ձիավարութեան և այլ հրահանգաց** մեջ այնպէս քաջավարժ հանդիսացաւ», որ նրա համբավը հասավ Պարթևստանի արքայից արքա Արտավան Հինգերորդին (210/211-224թթ.) [22, էջ 6-7, 47-48, 54]:

Այսպիսով՝ այս տողերից պարզվում է, որ երբ Արտաշիրը (ապագա Իրանի արքայից արքա Արտաշիր Առաջին Սասանյանը – 224-240թթ.) հասել է «հրահանգներ» (դպրություն, գիտություններ, իրավունք, ռազմարվեստ, ձիավարություն, որսորդություն, երգեցողություն և զանազան խաղերի, այդ թվում՝ ճոկան խաղի կանոններ) սովորելու, յուրացնելու կամ դպրոցական տարիքի, այն է՝ 7 տարեկանի, ուղարկվել է թագավորական դպրոց, որտեղ սովորել է 9-10 տարի և այն ավարտելուց ու չափահասության, այն է՝ 15 տարեկանի հասնելուց և այդպիսով մանուկների (պատանիների) հասակային խումբ անցնելուց հետո կանչվել ծառայության Պարթևստանի արքայից արքա Արտավան Հինգերորդի թիկնապահ կամ դրանիկ-

ների գնդում: Դրանիկը դա պալատական սպասավորը, արքունի պահակն է¹: Իսկ դպրոցը, որտեղ Արտաշիրը սովորել և տիրապետել է «հրահանգներին», այդ թվում՝ ճոկանին վերաբերող, այն դպրոցներից մեկն է, որում թիկնապահ-դրանիկներ են պատրաստել, և որը նկարագրված է Քսենոփոնի «Կիրոպեդիա» աշխատությունում²: Դրանից պարզվում է, որ Իրանի հասարակությունն ըստ իրավունքի բաժանված է եղել չորս հասակային խմբերի՝ երեխաների (7-15 տ.), էֆեբների (15-25 տ.), երիտասարդների (25-50/52 տ.) ու ծերերի (50/52 տ. և ավել): Մանուկների կամ պատանիների հասակային խմբի մեջ մտնող արական սեռի ներկայացուցիչներին նա կոչում է էֆեբ՝ մանուկ կամ պատանի: Առանց երեխայական տարիքում սովորելու և դպրոցն ավարտելու մանուկների հասակային խումբ մտնել և համապատասխան իրավասություններ ձեռք բերել հնարավոր չէր: Այս ամենին կարելի է նաև ավելացնել, որ էֆեբները կամ մանուկները չէին կարող ծառայել բանակում, մարտնչել նրա շարքերում երկրում և երկրից դուրս: Նրանք կարող էին ծառայել միայն թագավորական և իշխանական թիկնապահ գնդերում, լինել դպիր, կատարել պահակապարեկային ծառայություն, ձիավարել, մասնակցել որսի և զանազան խաղերի, այդ թվում, ինչպես այստեղ պարզվում է, ճոկանի:

Մեր կողմից ապացուցվել է, որ բաժանումը հասակային չորս խմբերի՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով հանդերձ, գոյություն է ունեցել և պահպանվել է նաև քրիստոնյա Հայաստանում [26]: Ապացուցվել է նաև, որ ժամանակին Աշտիշատ քաղաքում՝ կաթողիկոս Ներսեսի տանն ապրել և երեխա հասակում նույնպիսի մի դպրոցում է սովորել Մեսրոպ Մաշտոցը: Նման դպրոցում կրթվելուց և այն ավարտելուց հետո միայն, դառնալով գրագետ, ռազմական, թիկնապահական գործի և այլ «հրահանգների» գիտակ և անցնելով մանուկների (չափահասների) խումբ, նա ծառայության է մտել (թիկնապահական, դրանիկական, հետո էլ՝ դպրության) հայոց թագավոր Վռամշապուհի արքունիքում: Եվ, ինչպես հասկանալի է, Հայաստանում դպրոցներ հիմնողը նա չի եղել: Նման ստահող պնդումներ են արվում հայկական պատմագրության և գրականության մեջ՝ նախամաշտոցյան մեր երկիրը ներկայացնելով որպես կիսավայրենի նախապատմական մի տարածք՝ զուրկ դպրոցներից, դպրությունից ու մշակույթից: Մաշտոցի ծառայությունն այդ հարցում այն է, որ դպրոցներում նա երեխաներին սկսել է դասավանդել և ուսուցանել նորագյուտ (գտած և ոչ թե նրա կողմից հնարած) հայկական այբուբենը, կազմակերպել թարգմանության գործը: Այդ հարցերը քննարկվել են, և սպառիչ պատասխաններ են տրվել մեր համապատասխան աշխատությունում [21, 22]:

Ինչպես արդեն նշվել է, Արտաշիրը, դպրոցն ավարտելուց հետո, որպես կրթված անձնավորություն և ձիավար, մեծ համբավի է հասել: Նրա մասին լսել է նաև Իրանի

¹ Անդրանիկ Վրդ. Կռանեան, Բազմիք հայերէն լեզուի, Պէյրուք, 1998: Էջ 103:

² Ксенофонт. Киропедия. М., «Наука», 1976, с. 7, 9-10, 23, 31, 33, 253.

(Պարթևաստանի) արքայից արքա Արտավան Հինգերորդը և նամակ-հրամանագիր ուղակել Պարսկաստանի թագավոր Բաբակին՝ գրելով հետևյալը. «Իմ կամքս է, որ դու զայն (Արտաշիրին – Ս.Խ.) մեր **դուռն** ուղարկես: Մեր մօտը, որ որպես զի մեր որդոց և **վասպուրականաց** հետ լինի և վարձատրել հրամայենք նորա քաջավար-ժուգեան ի հրահանգս: Բաբակ, քանզի Արտաան մեծ կամկարթար էր, նորանից դատթարուել և հրամանին սպուծել (չկատարել) չէր արժան»: Ուստի և նա Արտաշիրին ուղարկել է Արտավան Հինգերորդի պալատ: Վերջինս, «տեսնելով Արտաշիրը՝ մեծարեց զայն և հրամայեց, որ ամեն օր իւր որդոց և **վասպուրականաց** հետ որսի և **ճոկանի** երթայ: Եվ Արտաշիրը..., օգնականութեամբ Աստուծոյ, **ճոկանի և ձիավարութեան, ճատրակի և նարտի և այլ հրահանգաց** մեջ ամենեն գերապանձ գտնուեցաւ» [26, էջ 6-7, 47-48, 54, 8, էջ 67]:

Այս նամակ-հրամանագրի բովանդակությունից նախ և առաջ կարելի է հանգել հետևության, որ թագավորական թիկնապահ գունդը՝ կոչվող «վասպուրականաց», իսկապես էլ բաղկացած է եղել թագավորական դպրոցներն ավարտած մանուկներից (պատանիներից) կամ էֆեբներից: Պարզ է դառնում նաև, որ երեխաները դպրոցում սովորել են ոչ միայն ձիավարել, որսի գնալ, նետեր արձակել, տեգեր նետել, պահա-կապարեկային ծառայության կանոնները յուրացնել, ինչպես գրում է Քսենոփոնը, այլ նաև **սովորել են լավագույնս ճոկան (չովգան), ճատրակ, նարդի խաղալ և «այլ հրահանգներ» կատարել** (որոնց մասին՝ ստորև): Քսենոփոնը չի գրում նաև էֆեբներից կազմված և «վասպուրականաց» կոչվող թագավորական գնդի մասին, այլ միայն նշում է, որ էֆեբների խմբերը պետք է թագավորին ուղեկցեին որսի գնալիս, կատարեին ամրոցների, պալատների պահպանություն և այլն[1, էջ 7, 9-10, 23, 31, 33, 253]: Իսկ այս երկից պարզվում է նաև, որ նշված ժամանակ գոյություն է ունեցել դպրոցն ավարտած մանուկներից կամ պատանիներից կազմված ամբողջ գունդ՝ կոչվող «վասպուրականաց»: Հին իրանական այս աղբյուրից ակնհայտ է դառնում նաև, որ երեխաների, նրանց դպրոցների, ինչպես նաև մանուկների կամ էֆեբների պարտականությունների մասին առկա են նոր և կարևոր տեղեկություններ, որոնք բացակայում են Քսենոփոնի «Կիրոպեդիա» երկում: Այս աղբյուրից մասնավորապես պարզվում է, որ մի որսորդության ժամանակ Արտաշիրի և թագավորի ավագ որդու միջև (խոսքն Արտավան Հինգերորդ թագավորի ավագ որդի Արտավազդի մասին է, ում Արտաշիրը հետագայում մահապատժել է) [6, էջ 285, 18, էջ 24, 27, 29-31] վեճ է ծագել այն մասին, թե նրանցից ով է նետահարել ցիռին: Արտաշիրն արքայազնին մեղադրել է անազնվության և իր քաջագործությունը յուրացնելու մեջ: Արքայորդին պնդել է հակառակը: Արքայից արքան անցել է իր որդու կողմը, Արտաշիրին մեղադրել ստախոսության մեջ, նրան վտարել պալատից, զրկել ձիավարելու, ինչպես նաև նախճիրի (որսի) մասնակցելու, ճոկան խաղալու իրավունքից և ուղարկել ախոռ (12-18-րդ պարբեր), ծառայությունն այնտեղ շարունակելու համար[24, էջ 7-8]: Այդպիսով՝ նա պատժվել է, զրկվել մանուկի կամ պատանու (էֆեբի) կարգավիճակից

և ենթարկվել ստորացման: «Արտաշիր Բաբական»-ում վկայություն կա նաև այն մասին, որ ախոռում Արտաշիրը երբեմն նվագել է նվագարանի (ուդ, տամբուր) վրա և երգել, որը լսելով՝ Արտավանի հարճերից մեկը սիրահարվել է նրան և օգնել, որ փախչի պալատից[24, էջ 8]: Իսկ դա նշանակում է, որ դպրոցում Արտաշիրը, բացի ամենայնից, սովորել էր նաև նվագել որոշ նվագարանների վրա ու երգել:

Ճոկան խաղի մասին տեղեկություններ կան նաև իրանական «Կավատի որդի Խոսրովը և նրա դրանիկը» (Хосров сын Кавада и его паж) աղբյուրում[9, էջ 149-156]: Ինչպես արդեն ասվել է, «Պաժ» կամ «դրանիկ» բառի տակ ենթադրվում է թագավորական պալատում ծառայողի տեսակ, «պալատական սպասավոր, պահակ» [27]: Բայց դա դրանիկի մասնագիտությունների ու գիտելիքների լրիվ թվարկումը կամ ցուցակը չէ: Ներկայանալով Կավադի որդի Խոսրով Առաջին Անուշիրվան թագավորին (531-579թթ.)՝ ապագա այս դրանիկը, ում անունը հավաշորզոգ է, խնդրում է իրեն ծառայության ընդունել պալատում: Թագավորը սկսում է նրան հարցաքննել, որից պարզվում է, որ նա նույնպես թագավորական դպրոցներից մեկն ավարտել, «մանուկների» (պատանիների) կամ «էֆեբների» հասակային խումբ անցած (15-25 տարեկան) մեկն է: Նրա դպրոցական գիտելիքները բազմաթիվ և բազմաբնույթ հարցերի միջոցով անձամբ ստուգում, պարզում և ծառայության է ընդունում թագավորը, ինչպես ժամանակին ծառայության ընդունելիս Արտաշիրին քննել և հետո միայն ծառայության էր ընդունել արքայից արքա Արտավան Հինգերորդ Արշակունին: Եվ քննության ընթացքում բոլոր հարցերը, ինչպես հաստակ երապով շեշտվում է այդ աղբյուրում, տրվել են դպրոցական ծրագրի սահմաններում:

Դրանիկ հավաշորզոգի պատասխաններից պարզվում է, որ նա նշանավոր տոհմի զավակ է, և որ «պատշաճ ժամանակ» (երեխայական տարիքում) նրան տվել են դպրոցական ուսման: Այնտեղ նա դրսևորել է «**համառություն**՝ գիտություններ յուրացնելու մեջ», սովորել աղոթքներ, Խաղոխտը (խոսքն Ավեստայի «Խաղոխտ նասքի» մասին է, որից պահպանված հատվածն առկա է «Ավեստան ռուսերեն թարգմանությունների» վերջում) [6, էջ 408-412], Վենդիդատը (Վիդևդատը՝ Ավեստայի նասքերից մեկը), «մաս առ մաս լսել Չենդը (Չենդ-Ավեստան)», որը կարելի էր «սովորել ոչ թե կարդալով, այլ լսելով»: Այս տողերից կարելի է եզրակացնել, որ Խոսրով Առաջին Անուշիրվանի թագավորման ժամանակ Ավեստան դեռևս գրառված (վերագրառված) չի եղել, ինչպես երբեմն պնդում են [6, էջ 30], և այդ ժամանակ այն շարունակել են սովորել միայն լսելով:

Դրանիկը հայտնում է նաև, որ նա «կարող է գրագրել և լավ, և որ ինքն արագ գրող դպիր է», դպրոցում նաև սովորել է գիր, գրականություն, նարդի և շախմատ խաղալ, յուրացրել է աստղերի ու մոլորակների շարժի մասին գիտությունը (կանխագուշակության արվեստը), ինչպես նաև լավ ձիավարել և նետահարել, նիզակ նետել և սրամարտել: Նրա խոսքերից պարզվում է նաև, որ սովորել է ոչ միայն պալատների ու ամրոցների պահպանության, թագավորներին ու իշխաններին որսի

ու հանդիսությունների ժամանակ ուղեկցողի մասնագիտությունը, այլև խոհարարություն և թագավորներին ու իշխաններին սեղանի շուրջ սպասարկելու արվեստը: Նա հայտնում է, որ դպրոցում սովորել է նաև նվագել տարբեր նվագարանների վրա (և երգել): Իսկ դա իսկապես նշանակում է, որ Արտաշիրը նույնպես նվագելը և երգելը սովորել էր դպրոցում: Եվ որ այնտեղ ուսուցանել են նաև երգ ու երաժշտություն (նույնպիսի դպրոցում էլ Մեսրոպ Մաշտոցը սովորել էր երգեցողություն): Վերջում էլ դրանիկը հպարտությամբ հայտնում է, որ «լավագույնս գիտի ձիավարել և «ձիարձակարան»-ում (пристанище) **չոուզան** խաղալ ձիով և առանց վայրկյան իսկ կորցնելու կարող է բարձրանալ ընկերուհու (ձիու) վրա ու խփել մականով (գնդակին): Եվ մականով (ճոկանով) խփած նրա բոլոր հարվածները հասել են հարկավոր տեղ» [9, էջ 149-156]:

Այսպիսով՝ պարզվում է նաև, որ թագավորական դպրոցներում ուսանած աշակերտները, ի լրումն Քսենոփոնի հայտնած տեղեկությունների, սովորել են նաև աստղագիտություն (աստղահմայություն, այն է՝ կանխագուշակության արվեստը), խոհարարական գործ, ճաշկերպների ժամանակ թագավորներին, իշխաններին սպասարկելու և կերակուրներ մատուցելու արվեստը, պատասխանատվություն կրել ուտելիքի որակի, քանակի, մատակարարման համար, ինչպես նաև սովորել են երգել, նվագել զանազան նվագարանների վրա, պարել: Պարզվում է, որ նրանք սովորել են նաև գիր, դպրության արվեստ, ինչպես նաև Ավեստան՝ լսելու միջոցով: Հաստատվում է նաև, որ աշակերտները դպրոցներում իսկապես սովորել են ճոկան խաղալ, ձիավարել, որսորդություն անել, դրա ընթացքում ուղեկցել թագավորին՝ ապահովելով նրա ու նրա ընտանիքի անդամների անվտանգությունը:

«Կավատի որդի Խոսրովը և նրա դրանիկը» աղբյուրում առկա տեղեկությունները խիստ կարևոր են, հավաստի, և դրանցով լրացվում են Քսենոփոնի ու «Արտաշիր Բաբականի» հաղորդած տեղեկությունները թագավորական դպրոցների, դրանցում դասավանդվող գիտությունների, ինչպես նաև ճոկան խաղի մասին: Մասնավորապես պարզվում է, որ դրանիկ Խվաշորզոզը, ինչպես Արտաշիրը, նույնպես ճոկան խաղը սովորել է դպրոցում, և եղել են հատկապես այդ խաղի համար կահավորված ասպարեզներ՝ կոչվող «ձիարձակարան» (пристанище): Իսկ դա նշանակում է, որ դպրոցներին կից եղել են հատուկ կահավորված սպորտային դաշտեր՝ տեղակայված քաղաքների հրապարակներում, պալատների բակերում, ռազմական ճամբարներում: Դրանցում մարզվել են դպրոցական երեխաները, իսկ սպորտային-թիմային խաղերին մասնակցել են դպրոցն ավարտած պատանիները:

Եվ այն ժամանակ, երբ հունական և հռոմեական կրկեսներում գլադիատորները մարտնչում էին հանուն իրենց կյանքի փրկության և հակառակորդին սպանելու տենչով տարված, Իրանում և Հայաստանում մարզիկները ճոկան էին խաղում: Կարելի է կարծել, որ այդ խաղը եղել է շատ սիրված, դիտարժան, և այն դիտելու համար հավաքվել են մեծ թվով հանդիսատեսներ: Գուցե խաղը դիտելը նաև վճարովի է

եղել: Բացի այդ, այս աղբյուրից պարզվում է նաև, որ խաղի ժամանակ թիմի անդամները փոխարինել են միմյանց, և դրա ժամանակ կարևոր է եղել «առանց վայրկյան իսկ կորցնելու՝ բարձրանալ ընկերուհու (ձիու) վրա»: Կարևորվել է նաև մականով գնդակին ժամանակին խփելը, և ձգտելը, «որպեսզի մականով խփած բոլոր հարվածները հասնեն հարկավոր տեղ»: Այսինքն՝ կարևորվել է գոլ խփելը:

Հինգերորդ դարի պատմիչ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկից պարզվում է, որ Ճոկան կամ մականախաղ են խաղացել նաև Հին Հայաստանում: Այդ խաղի, ինչպես նաև ծիարձակարանների մասին հիշատակված է նրա այդ երկի երկրորդ բաժնի ԿԹ, Հ և ՀԱ, ԾԱ գլուխներում [17, էջ 456]: Խորենացին գրում է, որ Հայաստանում եղել են ծիարշավների, մականախաղի (ճոկանախաղի) համար նախատեսված հրապարակներ, որոնք կոչվել են «ծիարձակարաններ»: Այդտեղ հայ իշխանները պարբերաբար խաղացել են մականախաղ (ճոկան): Նրա գրքում պահպանվել է ճոկան խաղի նկարագրությունը, որին մասնակցել է նաև հայոց Շապուհ թագավորը (Հազկերտ Առաջին թագավորի որդին՝ Հայաստանում թագավորած 416-420թթ.): Այդ մասին Խորենացին գրում է. «Այլ երբեմն ի **մականական խաղուն** երկիցս պատահեաց Շաասպայ Արծրունայ զգնդակն հանել ի Շապիոյ: Եւ նորա ածեալ նմա **մականան**՝ ասէ. «ծանի՛ր զքեզ»: Այսպիսով՝ պարզվում է, որ Շապուհ արքան, ինչպես Արտավան Հինգերորդի որդին, եղել է նախանձ և վրիժառու անձ: Եվ երբ իշխան Շավասպ Արծրունին նրանից մականով (ճոկանով) խլել է գնդակը, դրա համար նա իր մականով հարվածել է հայ իշխանին և պահանջել, որ նա իր չափը ճանաչի: Հայ իշխանը նրան պատասխանել է հետևյալ կերպ. «այո՛ ասէ ճանաչէմ և գիս արքայորդի ի սերմանէ Սանասարայ, և ունիմ **իշխանութինն ընդ եղբարս քո զբարձն արքայի համբուրել, որպէս և անուանակոչեցեալ եմ**: Եւ զայս ասացեալ յոյժ քամահրաբար, ի **ծիարձակարանէն** արփայագնաց լինէր» [17, էջ 410]: Խոսքը նույն մականախաղի կամ ճոկան խաղի մասին է՝ դրա համար հատկապես կառուցված մարզահրապարակում՝ «**ծիարձակարանում**»: Եվ պարսկազգի հայոց արքա Շապուհը Շավասպ իշխանին հարվածել է հենց ճոկանախաղի ճոկանով, որով խաղացողները իրարից խլում և հարվածում էին գնդակին: Այս տողերից պարզվում է նաև, որ խաղը իսկապես էլ եղել է թիմային, և հակառակորդ թիմերի անդամները, ձիերի վրա նստած, ճոկաններով իրարից խլել են գնդակը՝ այն «հարկավոր տեղ» հասցնելու համար:

Այդ ամենը նշանակում է նաև, որ այս Շավասպ Արծրունին (ինչպես նաև ինքը՝ Շապուհը), ճոկան խաղալու համար պետք է ավարտած լիներ թագավորական դպրոցը և ունենար որսորդության, պատերազմելու, պարեկապահակային ծառայության, թիկնապահության, ճոկան խաղալու վկայական: Այլապես նա չէր կարող լինել թիկնապահ, դրանիկ և ճոկան խաղալ:

Ամփոփելով ասվածը՝ պետք է նորից շեշտել, որ ճոկան խաղը և զանազան այլ մասնագիտություններ և արվեստներ պարսիկ և հայ երեխաները սովորել են

թագավորական դպրոցներում: Առանց այդպիսի դպրոց ավարտելու, այդ մասին վկայական ունենալու և ծառայության ընդունվելիս համապատասխան քննություն հանձնելու մանուկները կամ պատանիները այդ խաղին մասնակցելու իրավունք չէին կարող ունենալ, և նրանք դա խաղացել են առնվազն մ.թ.ա. 6-րդ դարից սկսած: Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ հայերը շատ ավելի առաջ են ձիեր բուծել և հեծելազոր ունեցել, քան պարսիկները, որի մասին վկայում է նույն ինքը՝ Քսենոփոնը, և ոչ միայն նա¹, ապա այդ խաղը հայերից է անցել պարսիկներին, և ոչ թե հակառակը:

Ինչ վերաբերում է ադրբեջանցի թուրքերին, ապա նրանք եկել, Հայաստանի զանազան տարածքներում տեղավորվել են շատ ավելի ուշ՝ 14-15-րդ դարերում [2-5, 16]: Նրանք ազգային ճոկան խաղ չեն ունեցել և չեն խաղացել: Նման ապացույցներ չկան: Եվ ադրբեջանական-թուրքական լեզվում «չովզան» բառ չի եղել: Իսկ վերջին տարիներին այդ երկրում կազմակերպված ճոկանի ցուցադրական մրցաշար-տուրնիրները, այդ թվում՝ 2006 թվականին Ադրբեջանի նախագահի գավաթի համար, չեն կարող հիմք և ապացույց ծառայել հիշյալ խաղը թուրքական այդ ժողովրդի ազգային խաղ, նրա մշակույթի դրսևորում համարելու համար: Առավել ևս չկան հիմքեր այն որպես այդ ժողովրդի ոչ նյութական մշակույթի նմուշ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ում գրանցելու համար, ինչը որ արվել է:

Օգտագործված գրականություն

1. **Ксенофонт.** Киропедия. М., «Наука», 1976.
2. **Дьяконов И. М.** История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э. М.- Л., Изд-во АН СССР, 1956.
3. **Дьяконов И. М.** История Мидии. Кн.1, Баку, 2012.
4. **Дандамаев М. А.** История Мидии. М.-Л., 1956.
5. **Рагозина З. А.** История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы. Изд.: А. Ф. Маркса, 1903.
6. Авеста в русских переводах (1861-1996). Составление, общая редакция, примечания и справочный раздел **И. В. Рака.** СПб., 1998, с. 408-412.
7. Гаты Заратустры. Пер.с авестийского, вступительные статьи комментариев и приложения **И. М. Стеблин-Каменского.** СПб, 2009, с. 26-30.
8. Книга деяний Ардашира, сына Папака. Транскрипция текста, пер. со среднеперс., введ., коммент. и глоссарий **О. М. Чунаковой.** М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987, с. 67.

¹ **Ксенофонт.** Киропедия. М., «Наука», 1976, с. 11, 23-24: Հայ ժողովրդի պատմություն, ութ հատորից, հ. 1, ՀՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1971, էջ 456, **Հերոդոտոս,** Պատմություն ինը գրքից, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986, էջ 305, **Քսենոփոն,** Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986, էջ 80, 98:

9. Хосров, сын Кавада, и (его) паж// Пехлевийская божественная комедия. Книга о праведном Виразе (Арда Вираз Намаг) и другие тексты. Введение, транслитерация пехлевийских текстов, перевод и комментарий **О. М. Чунаковой**. М., 2001, с.149-156.
10. **Тойнби А. Дж.** Постигание истории. Сборник. «Прогресс» М., 1991.
11. **Фрай Р.** Наследие Ирана, 2-е изд., М., “Восточная литература”, 2002, с. 285
12. **Страбон.** География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г. А. Стратановского. Под общей ред. проф. С. Л. Утченко. «Наука», М., 1964, с. 495.
13. **Шнирельман В. А.** Войны памяти, мифы, идентичность и политика Закавказья. М., ИКЦ, „Академкнига“, 2003.
14. **Шнирельман В. А.** Ну зачем же приписывать господствующие в Азербайджане взгляды “мировой науке”. газета “Голос Армении”, 7 апреля 2016.
15. **Айвазян Григорий.** О термине “азербайджанцы”, судьбах коренного населения Азербайджана и подлинных предках современных азербайджанцев. Պատմա-բանասիրական հանդես, 2013, № 1, էջ 104-119.
16. **Бартольд В. В.** Краткий обзор истории Азербайджана//Сочинения, т. 2., ч.1. М., „Наука“, 1971.
17. **Մովսես Խորենացի,** Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981:
18. Հայ ժողովրդի պատմություն, ութ հատորից, հ. 1, ՀՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1971, էջ 456:
19. Հայ ժողովրդի պատմություն, ութ հատորից, հ. 2, Երևան, 1984, էջ 24, 27, 29-31:
20. **Հերոդոտոս,** Պատմություն ինը գրքից, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986, էջ 305:
21. **Քսենոփոն,** Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986, էջ 80, 98:
22. **Խաչատրյան Սամվել,** «Հաճախապատում ճառքի» հեղինակության և հայկական այբուբենի ստեղծման հարցերի շուրջ (քննություն ապացուցման տեսության հիման վրա), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1919:
23. **Խաչատրյան Ս. Ա.,** Հայոց Տրդատ Առաջին և Սանատրուկ թագավորների անձի նույնության շուրջ (ուսումնասիրություն իրավաբանական և տրամաբանական ապացուցման եղանակներով ու մեթոդներով), «Արդարադատություն» գիտական հանդես, 2018:
24. **Խաչատրյան Սամվել,** «Հաճախապատում ճառքի» հեղինակության և հայկական այբուբենի ստեղծման հարցերի շուրջ, երկրորդ հրատ., Երևան, «Լուսաբաց», 2020:
25. Արտաշիր Բաբական. Կարնամակ, պաիլավերեն բնագրից թարգմանեց և ծանոթագրեց դրկտ. **Յ. Թիրեաքեան,** «Բանասեր», հատոր «Ե», Փարիզ, 1906, էջ 6-7, 47-48, 54:
26. **Աճառյան Հր.,** Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1977, էջ 210:
27. **Անդրանիկ Վրդ. Կոստենան,** Բառգիրք հայերեն լեզուի: Պեյրուֆ, 1998: էջ 103:
28. **Մալխասեանց Ս. Տ.,** Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորից, հ.1, Երևան, 1945, էջ 544:
29. **Khachatryan A. Samvel,** Ghildren, Yoats, Aults and Elders in Zoroastrian and earli Christian Armenia. European Journal of Humanities and Social sciences, № 3, Vienna, 2018, p. 156-165:

ABOUT GAME OF "CHOKAN"

KHACHATRYAN SAMVEL

*Candidate of Law, Associate Professor,
GSU Lecturer*

The falsification of the history in Azerbaijan has become the policy of the state. Azerbaijanis are claimed to be an autochthonous nation, the heirs of the Albanian tribes that have once inhabited part of the territory of present-day Azerbaijan. With the aim of appropriating the Armenian historical and cultural heritage, the equestrian sports game chokan (chovgan) is said to be an "ancient Azerbaijani" game. Moreover, in 2013, through the efforts of the Azerbaijani authorities, the game was inscribed on UNESCO's World Heritage List as an intangible cultural heritage of the Azerbaijani people.

In the article the author proves that chokan has never been and couldn't be an ancient Albanian, moreover an "ancient Azerbaijani" game. The game had been played in Armenia and Iran long before the ancestors of Azerbaijanis, the Turkic nomadic tribes of Kara-Koyunlu and Ak-Koyunlu, had come and settled on the territory of Armenia and Iran in 14-15th centuries. Armenian and Iranian boys were taught this game at school alongside other subjects, such as grammar, astrology, music, military science and hunting. In particular, at the end of the 3d century A.D., the sons of Persian King of Kings Ardavan V as well as the future King of Iran Ardashir I of the Sassanid dynasty played this equestrian game. Armenian King Shapur, Prince Shavasp Artsruni and many others played this game in Armenia in the 5th century A.D.

The author also proves that horses had been bred in Armenia much earlier than in Iran. And, therefore, it can be assumed that the Armenians began to play the game of chokan before the Persians did.

Keywords: Chokan, chovgan, chopgan, horse, hunting, Iran, Armenia, Kiros II, Ardashir, Shapuh, Shavasp Artsruni.

ОБ ИГРЕ "ЧОКАН"

ХАЧАТРЯН САМВЕЛ

*Кандидат юридических наук, доцент,
Преподаватель ГГУ*

Фальсификация истории в Азербайджане стала политикой государства. Голословно утверждается, что азербайджанцы являются автохтонным народом, наследниками албанских племен, некогда населяющих часть территории нынешнего Азербайджана. С целью присвоения армянского исторического и культурного наследия утверждается, что конная спортивная игра чокан (човган) является "древнеазербайджанской" игрой. Более

того, власти Азербайджана в 2013 году сомнительными методами добились того, что эта игра была внесена в список ЮНЕСКО как нематериальное культурное наследие азербайджанского народа.

Мы доказываем, что игра чокан не была и не могла быть древнеалбанской, а тем более – “древнеазербайджанской” игрой. В чокан играли в Армении и Иране задолго до того, как предки азербайджанцев – тюркские кочевые племена Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу, в 14-15 веках пришли и осели на территории Армении и Ирана. Этой игре иранские и армянские мальчики обучались в школах, наряду с другими науками: грамматикой, астрологией, музыкой, военным делом, охотой. В частности, в конце 3-го века н. э. в эту конную игру играли сыновья царя царей Ирана Артавана Пятого и будущий царь Ирана Арташир Первый Сасанид. В Армении в 5-ом веке в эту же игру, на специальном ристалище, играли армянский царь Шапур, князь Шавасп Арцруни и др.

Доказывается также, что в Армении намного раньше, чем в Иране, начали разводить лошадей. И, следовательно, можно предположить, что армяне раньше персов начали играть в чокан.

Ключевые слова: Чокан, човган, чопган, маканахах, конь, лошадь, охота, Иран, Армения, Кир Второй, Арташир, Шапур, Шавасп Арцруни.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 10.07.2020թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 30.09.2020թ.: